

ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ: Η ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΣΤΑ ΓΑΛΛΟΦΩΝΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΚΕΜΠΕΚ (1980-2004)

Τα σχολικά εγχειρίδια θεωρούνται, εδώ και τριανταπέντε χρόνια, ως ένα από τα πιο προσφιλή πεδία έρευνας των έμφυλων αναπαραστάσεων. Το ενδιαφέρον αρχικά επικεντρώθηκε στα εγχειρίδια του δημοτικού, ιδιαίτερα στα αναγνωστικά. Η σχολική ιστορία της μέσης εκπαίδευσης απασχόλησε πολύ λιγότερο την ερευνητική κοινότητα. Στην καναδική επαρχία του Κεμπέκ, μιας από τις πιο προοδευτικές περιοχές της γαλλοφωνίας σε ζητήματα φύλου και ισότητας, ο ερευνητικός αυτός χώρος φαίνεται να είναι ακόμα ανεξερεύνητος¹, παρά το γεγονός ότι μια εκ βάθρων εκπαιδευτική μεταρρύθμιση βρίσκεται σε εξέλιξη.

Η παρούσα μελέτη, η οποία εκπονήθηκε στα πλαίσια μιας υποτροφίας της καναδικής κυβέρνησης, φιλοδοξεί αφενός να καλύψει ένα ιστοριογραφικό κενό: έχει ως αντικείμενο τη διερεύνηση της ορατότητας και των αναπαραστάσεων των φύλων στα γαλλόφωνα εγχειρίδια της ιστορίας των δύο τελευταίων τάξεων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην επαρχία του Κεμπέκ για την χρονική περίοδο 1980-2004. Αφετέρου στοχεύει να φέρει στο προσκήνιο το ευαίσθητο θέμα της ισότητας των φύλων έτσι όπως αυτή προωθείται μέσα από το θεσμό της εκπαίδευσης σε μία χρονική περίοδο όπου και στην Ελλάδα εκπονούνται νέα σχολικά εγχειρίδια.

A. Η έρευνα

Τα εγχειρίδια των συγκεκριμένων τάξεων προτιμήθηκαν αφενός γιατί προσφέρουν ένα πλουσιότερο και αναλυτικότερο υλικό για μελέτη από εκείνα του

1. Βλ. Pierrette Bouchard, Renée Cloutier et Thérèse Hamel, « La recherche féministe en éducation », στο Huguette Dagenais (επιμ.), *Science, conscience et action. Vingt-cinq ans de recherche féministe au Québec*, Les éditions du remue-ménage, Μόντρεαλ 1996, σ. 149-182. Μετά το 1990 η έρευνα επικεντρώνεται στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης.

δημοτικού όπου τα σεξιστικά στερεότυπα είναι περισσότερο ορατά και αφετέρου γιατί απευθύνονται σε εφήβους και σε έφηβες που σε λίγο καιρό θα ενταχθούν πλήρως στη δημόσια ζωή ως πολίτες. Σε αυτά τα πλαίσια τα διδακτικά αυτά βιβλία παίζουν καθοριστικό ρόλο στην πολιτική αφύπνιση των νέων ανθρώπων. Επομένως η προσέγγισή τους μέσα από το πρίσμα της αναλυτικής κατηγορίας του φύλου αναδεικνύει μία επιπλέον διάσταση του διακυβεύματος της εξουσίας. Η πεποίθηση αυτή υπαγόρευσε και τα χρονολογικά όρια της έρευνας: εξετάζοντας ένα παρελθόν το οποίο δεν είναι ακόμα ξεπερασμένο, η παρούσα μέλετη στοχεύει να προσεγγίσει ένα μέλλον που διαμορφώνεται.

Το δείγμα των δεκαεπτά εγχειριδίων και βοηθημάτων που επιλέγησαν συγγραφέθηκε στην «Διδακτοθήκη» του Πανεπιστημίου Λαβάλ, μία από τις καλύτερα εξοπλισμένες βιβλιοθήκες σε παιδαγωγικό υλικό. Περιλαμβάνει, καταρχάς, σχολικά βιβλία που εκδόθηκαν πριν από τη δημοσίευση των πιο πρόσφατων αναλυτικών προγραμμάτων: του 1982 για την τετάρτη γυμνασίου και του 1988 για την πέμπτη², επίσης εγχειρίδια της τετάρτης γυμνασίου εγκεκριμένα από το Υπουργείο Παιδείας του Κεμπέκ³, που δημοσιεύτηκαν στο διάστημα 1984-1995, τις επανεκδόσεις τους και το βοηθητικό παιδαγωγικό υλικό⁴: ένα βιβλίο

2. Une réunion d'enseignants – Michel Allard, Yolande Capistran Phaneuf, Aurore Dupuis, André Francœur, Paul Moussette, Robert Savoie, *Histoire nationale du Québec de sa découverte à aujourd'hui*, Guérin, Μόντρεαλ 1980 ; Robert Lagassé, *Histoire contemporaine. Histoire 512. Le monde contemporain*, Cahier du maître, Brault et Bouthillier, 1981.

3. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 το υπουργείο αυτό υποχρεώνει τους εκδοτικούς οίκους να υποβάλουν τα εγχειρίδια που εκπονούν στην έγκρισή του. Βλ. Paul Aubin, « Le manuel scolaire : Une censure en douce. Le modèle québécois », στο Pascal Durand, Pierre Hébert, Jean-Yves Mollier et François Vallotton (επιμ.), *La censure de l'imprimé. Belgique, France, Québec et Suisse romande XIXe et XXe siècles*, Nota bene, Κεμπέκ 2006, σ. 367. Για τις υποχρεώσεις των συγγραφέων βλ. Brigitte Caulier, « Représentations du fait religieux et enseignement scolaire, *Les Cahiers de l'Institut Catholique de Lyon*, n° 32, σ. 89. Βλ. επίσης: *Grille d'analyse des stéréotypes discriminatoires dans le matériel didactique imprimé*, édition révisée, Κεμπέκ, Υπουργείο Παιδείας 1982 και Michel Thibaut, *Guide pour l'élimination des stéréotypes discriminatoires dans le matériel didactique*, Υπουργείο Παιδείας, Γενική Διεύθυνση αξιολόγησης του διδακτικού υλικού, 1988.

4. Jean François Cardin, Raymond Bérard, Esther Demers, René Fortin, *Le Québec : héritages et projets*, Editions HRW, Μόντρεαλ 1984. Jean François Cardin, Raymond Bérard, Esther Demers, René Fortin, *Le Québec : héritages et projets*, Manuel de l'enseignant(e), Editions HRW, Μόντρεαλ 1984. Jean François Cardin, Raymond Bérard, René Fortin, *Le Québec : héritages et projets*, 2e édition, Editions HRW, Μόντρεαλ 1994. Jean François Cardin, Raymond Bérard, René Fortin, *Le Québec : héritages et projets*, Guide d'enseignement, 2e édition, Editions HRW, Μόντρεαλ 1994. Louise Charpentier, René Durocher, Christian Laville, Paul-André Linteau, *Nouvelle histoire du Québec et du Canada*, Boréal Express, Μόντρεαλ 1985. Louise Charpentier, René Durocher, Chris-

της πέμπτης τάξης του 1999 και τον οδηγό του/της παιδαγωγού⁵. τέλος ένα αγγλόφωνο εγχειρίδιο του 1994 που αφορά στην ύλη της τετάρτης, τη γαλλική του μετάφραση (1995) και την επανέκδοσή της (2001)⁶.

Η μεθοδολογική προσέγγιση που υιοθετήθηκε ήταν συγχρόνως ποιοτική και ποσοτική. Σκοπός μας ήταν να συλλέξουμε μέσα από αυτό το δείγμα τις «έμφυλες αναφορές»⁷ και να εξετάσουμε τη θέση που κάθε φύλο κατέχει στη σχολική ιστορία. Τέλος μια συγκριτική ανάλυση του περιεχομένου των εγχειριδίων συνέβαλε στην ανάδειξη των διαφορών και των κοινών τους σημείων καθώς και των αλλαγών στον τρόπο παρουσίασης των ιστορικών ζητημάτων καθόλη αυτή την περίοδο.

Η μελέτη περιστρέφεται γύρω από δύο άξονες: αφενός την επεξεργασία του πρωτογενούς υλικού μας και αφετέρου την πρόταση μιας διαφορετικής ανάγνωσης συγκεκριμένων ιστορικών περιόδων, η οποία βασίστηκε σε έρευνες ειδικών της ιστορίας του φύλου και της ιστορίας των γυναικών.

B. Η επεξεργασία του υλικού

1. Το θεσμικό πλαίσιο

Δεδομένου ότι η εκπαιδευτική πολιτική του Κεμπέκ καθορίζεται κεντρικά από το Υπουργείο Παιδείας της επαρχίας αυτής, η μελέτη των εν λόγω εγχειρι-

tian Laville, Paul-André Linteau, *Nouvelle histoire du Québec et du Canada*, Guide pédagogique, CEC, Boréal Express, Μόντρεαλ 1985. Louise Charpentier, René Durocher, Christian Laville, Paul-André Linteau, *Nouvelle histoire du Québec et du Canada*, 2e édition, Centre Educatif et Culturel, Μόντρεαλ 1990. Louise Charpentier, Denise Monette, *Nouvelle histoire du Québec et du Canada*, Guide d'enseignement, 2e édition, CEC, Μόντρεαλ 1992. Marcel Roy, Dominic Roy, *Je me souviens. Histoire du Québec et du Canada. 4e secondaire*, Editions du Renouveau pédagogique, Μόντρεαλ 1995. Marcel Roy, *Je me souviens. Histoire du Québec et du Canada. 4e secondaire*, Guide pédagogique, Editions du Renouveau pédagogique, Μόντρεαλ 1996.

5. Félix·Bouvier, *Connaissance du monde contemporain, Le XXe siècle*, Lidec, Μόντρεαλ 1999. Félix Bouvier, *Connaissance du monde contemporain, Le XXe siècle*, Guide d'enseignement, Lidec, Μόντρεαλ 2000.

6. Diane Eaton, Garfield Newman, *Canada, A Nation Unfolding*, Οττάβα 1994. Diane Eaton, Garfield Newman, *Regard sur le Canada. De la Confédération à aujourd'hui*, Les éditions de la Chenelière, Μόντρεαλ 1995. Garfield Newman, Diane Eaton, *Regard sur le Canada. De la Confédération à aujourd'hui*, Chenelière/Mc Graw Hill, Μόντρεαλ 2001.

7. Αναφορές του θηλυκού («Μαρία Κιουρί») και του αρσενικού («Ντε Γκωλ»), αλλά και εκ πρώτης όψεως ουδέτερες αναφορές που κρύβουν στην πραγματικότητα ένα από τα δύο φύλα («η κυβέρνηση» κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα): κοινές αναφορές που εκφέρονται όμως στο αρσενικό γένος («οι Γάλλοι»): ουδέτερες αναφορές τέλος που περιλαμβάνουν και τα δύο φύλα («ο πληθυσμός»).

δίων δε μπορεί να γίνει ανεξάρτητα από τη θεσμική τους προέλευση, τα αναλυτικά προγράμματα. Σε αυτά τα πλαίσια θα εξετάσουμε αρχικά στα επόμενα τα προγράμματα της ιστορίας του 1971 και του 1982 για την τετάρτη⁸ και εκείνα του 1973 και του 1988 για την πέμπτη τάξη⁹.

Η ύλη του μαθήματος της τετάρτης γυμνασίου αφορά στην ιστορία του Κεμπέκ και του Καναδά. Στην πέμπτη, πριν το 1988, υπήρχε επιλογή ανάμεσα σε δύο προγράμματα: «Οι πολιτισμοί της κλασικής αρχαιότητας» και «Ο σύγχρονος κόσμος». Για μεθοδολογικούς λόγους θα μας απασχολήσει σε αυτή την ενότητα η δεύτερη επιλογή.

Ήδη από την πρώτη προσέγγιση των πιο πρόσφατων προγραμμάτων, διαπιστώσαμε ότι, σε σύγκριση με εκείνα της δεκαετίας του 1970, η πολιτική ιστορία χωρίς να χάσει την δεσπόζουσα θέση της συρρικνώνεται προς όφελος της κοινωνικής ιστορίας η οποία διπλασιάζει την έκταση που καταλαμβάνει. Η αύξηση αυτή – η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις νέες τάσεις της ιστορικής επιστήμης – γίνεται περισσότερο αισθητή στα προγράμματα της τετάρτης¹⁰ από ό,τι σε αυτά της πέμπτης¹¹. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι τα θέματα που εξετάζονται στην πέμπτη¹² ευνοούν την παραδοσιακή ιστορική ανάλυση και επομένως μια πολιτική και οικονομική προσέγγιση του παρελθόντος.

Η θέση που κατέχει η κοινωνική ιστορία στα προγράμματα διερευνήθηκε εδώ επειδή οι σχεδιαστές του προγράμματος του 1982 ενσωματώνουν, κατά κύριο λόγο και για πρώτη φορά, στα μέρη που πραγματεύονται κοινωνικά ζητήματα την ιστορία των γυναικών¹³. Ο νέος αυτός προσανατολισμός των προγραμμάτων

8. Κυβέρνηση του Κεμπέκ, Υπουργείο Παιδείας, Γενική Διεύθυνση παιδαγωγικής ανάπτυξης, *Histoire 412. Plan d'études*, Κυβέρνηση του Κεμπέκ, Υπουργείο Παιδείας, Κεμπέκ σεπτ. 1971. Κυβέρνηση του Κεμπέκ, Υπουργείο Παιδείας, Γενική Διεύθυνση παιδαγωγικής ανάπτυξης, *Programme d'études. Histoire du Québec et du Canada. 4e secondaire, Formation générale et professionnelle*, Κυβέρνηση του Κεμπέκ, Υπουργείο Παιδείας, Κεμπέκ 1982. Το 1998, το Υπουργείο τροποποιεί την τελευταία ενότητα του προγράμματος αυτού.

9. Κυβέρνηση του Κεμπέκ, Υπουργείο Παιδείας, Γενική Διεύθυνση παιδαγωγικής ανάπτυξης, Διεύθυνση προγραμμάτων, *Histoire 512. Plan d'études. Le monde contemporain*, Κυβέρνηση του Κεμπέκ, Υπουργείο Παιδείας, Κεμπέκ 1973. Κυβέρνηση του Κεμπέκ, Υπουργείο Παιδείας, Γενική Διεύθυνση προγραμμάτων, *Programme d'études. Secondaire, Le 20e siècle, Histoire et Civilisations, option 5e secondaire*, Διεύθυνση γενικής παιδείας, Κυβέρνηση του Κεμπέκ, Υπουργείο Παιδείας, Κεμπέκ 1988.

10. Από 12,2% το 1971, ο χώρος που καταλαμβάνει φτάνει το 21,2%, το 1982.

11. Η κοινωνική παράμετρος καταλαμβάνει μόνο το 6% του προγράμματος του 1973 και το 13,6% σε αυτό του 1988.

12. Εκβιομηχάνιση, πολεμικές συρράξεις και ειρηνευτικές προσπάθειες, σχέσεις μεταξύ πλουσίων και φτωχών κρατών...

13. Βλ. και Κυβέρνηση του Κεμπέκ, Υπουργείο Παιδείας, Γενική Διεύθυνση παιδαγωγικής ανάπτυξης, *Guide pédagogique. Histoire du Québec et du Canada. 4e secondaire*,

της τετάρτης γυμνασίου χαρακτηρίζεται ωστόσο από μία τάση για εγκλωβισμό του γυναικείου φύλου σε συγκεκριμένα κεφάλαια η οποία όμως επισύρει αναπόφευκτα την απουσία του από πολλές ενότητες της ιστορικής αφήγησης.

Στο πρόγραμμα της πέμπτης, το οποίο είναι και χρονολογικά μεταγενέστερο, δε γίνεται η παραμικρή μνεία στην ιστορία των γυναικών¹⁴. Παρά τις φιλότιμες προθέσεις να «υιοθετηθεί μια ολιστική προοπτική», οι συγγραφείς αγνοούν την έμφυλη παράμετρο και επιλέγουν μια αφαιρετική προσέγγιση των ιστορικών συμβάντων ενώ ευνοείται και μια περιοδολόγηση η οποία είναι προσαρμοσμένη στην ιστορία του αρσενικού φύλου.

Επομένως εάν από το αναλυτικό πρόγραμμα του 1982 μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι το ευνοϊκό για ζητήματα ισότητας των φύλων κοινωνικοϊδεολογικό πλαίσιο οδήγησε στη διεύρυνση της σχολικής ιστορίας, το πρόγραμμα της πέμπτης αντίθετα αφήνει να διαφανεί η αποτυχία του επιστημολογικού και πολιτικού εγχειρήματος που ονομάζεται ιστορία των γυναικών και του φύλου. Παρά τις φιλοδοξίες αυτού του προγράμματος, οι έφηβες στερούνται μέχρι και σήμερα από ένα ιστορικό πεδίο το οποίο να έχει άμεση σχέση με τη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους ως συνειδητοποιημένων πολιτών γένους θηλυκού.

Τα αναλυτικά προγράμματα της τετάρτης και πέμπτης γυμνασίου που μόλις εξετάσαμε αποτελούν την «σπονδυλική στήλη» των εγχειριδίων που εκδόθηκαν από το 1980 ως το 1999.

2. Το παιδαγωγικό υλικό: μελέτη του κειμένου και του παρακειμένου

Σε μια σχολική ιστορία η οποία παραμένει στα τέλη του 20^{ου} αιώνα συγγραφικά μάλλον ανδροκρατούμενη¹⁵, το γυναικείο φύλο είναι εξίσου ορατό με το ανδρικό; Η ποσοτική εξέταση του περιεχομένου των εγχειριδίων αποκαλύπτει ότι η παρουσία των γυναικών είναι ιδιαίτερα διακριτική. Από τις 37.453 έμφυλες αναφορές, οι 17.638 αφορούν αποκλειστικά στους άνδρες (47,09%), ενώ μόνο

Formation générale et professionnelle, Κυβέρνηση του Κεμπέκ, Υπουργείο Παιδείας, Κεμπέκ 1984. Η ιστορία των γυναικών καταλαμβάνει 12% του προγράμματος του 1982. Η έμφυλη διάσταση της ιστορίας είναι περισσότερο ορατή στην τροποποίηση του 1998, την οποία όμως οι εκδοτικοί οίκοι δε θα λάβουν υπόψη τους αφού κανένα εγχειρίδιο της τετάρτης δε θα εκδοθεί μετά το 1995.

14. Βλ. και Κυβέρνηση του Κεμπέκ, Υπουργείο Παιδείας, Γενική Διεύθυνση προγραμμάτων, *Guide pédagogique. Secondaire, Le 20e siècle, Histoire et Civilisations, option 5e secondaire*, Διεύθυνση Γενικής παιδείας, Κυβέρνηση του Κεμπέκ, Υπουργείο Παιδείας, Κεμπέκ 1988.

15. Η πλειοψηφία των μελών των ομάδων σύνταξης αποτελείται από άνδρες (13 άνδρες/4 γυναίκες). Επίσης σπανίως γυναίκες ιστορικοί είναι επικεφαλής αυτών των ομάδων.

2.869 στις γυναίκες (7,66%). Αν μάλιστα στις αναφορές του «αρσενικού» προσθέσουμε και εκείνες που ενώ φαίνονται ουδέτερες υποκρύπτουν στην πραγματικότητα το αρσενικό φύλο, τότε η παρουσία του αρσενικού στα διδακτικά αυτά βιβλία ανέρχεται σε 62,91%. Τέλος οι κοινές αναφορές δεν ξεπερνούν το 29,43% του συνόλου των αναφορών του δείγματός μας.

Η σημαντική αυτή απόκλιση ως προς την αντιπροσωπευτικότητα των φύλων παρουσιάζει εντούτοις διακυμάνσεις οι οποίες είναι συνάρτηση της «θέσης» των αναφορών στα εγχειρίδια.

Πίνακας 1 : έμφυλες αναφορές

%	Θηλυκό	Αρσενικό	Ουδέτερο/ 2 φύλα	Ουδέτερο/ Αρσενικό	Ουδέτερο/ Θηλυκό	Στο αρσενικό
Κείμενο	1 371 6,53%	9 191 43,80%	3 106 14,80%	3 982 18,97%	5 0,023%	3 329 15,86%
Γραπτές πηγές	1 068 8,58%	6 448 51,81%	1 754 14,09%	1 505 12,09%	- -	1 669 13,41%
Εικονιστικό κείμενο	188 12,91%	935 64,21%	279 19,16%	47 3,22%	7 0,48	-
Δραστηριότητες	182 11,06%	757 46,01%	344 20,91%	152 9,24%	- -	210 12,76%
Τίτλοι/Υπότιτλοι	60 6,49%	307 33,22%	198 21,42%	242 26,19%	- -	117 12,66%
Σύνολο	2 869 7,66%	17 638 47,09%	5 681 15,16%	5 926 15,82%	12 0,032	5 345 14,27%

Σύμφωνα με τον πίνακα 1, διαπιστώνουμε ότι στις κατηγορίες «κείμενο» και «τίτλοι» η ορατότητα του θηλυκού είναι πολύ πιο περιορισμένη: 6,553% και 6,49%, όταν τα αντίστοιχα ποσοστά για το αρσενικό αγγίζουν το 62,77% και 59,41%. Αντίθετα η παρουσία του γυναικείου φύλου είναι πιο σημαντική στο παρακείμενο των εγχειριδίων¹⁶, το οποίο όμως συχνά περιθωριοποιείται κατά τη διαδικασία της διδασκαλίας.

16. Παρόμοιες διαπιστώσεις έχουν γίνει και για το περιεχόμενο των εγχειριδίων άλλων χωρών. Πρβλ. Philippe Mang, « Les manuels d'histoire ont-ils un genre ? », στο Michel de Manassein (επιμ.), *De l'égalité des sexes*, Cndp, Παρίσι 1995, σ. 285. Maria Repoussi, « L'autre comme féminin. Le cas de manuels grecs d'histoire », *Société Internationale pour la Didactique de l'Histoire*, Annales, 2004, σ. 76-77.

Η ποσοτική αυτή προσέγγιση του περιεχομένου των εγχειριδίων δεν επι-
τρέπει ωστόσο να αντιληφθούμε ούτε την εξέλιξη που συντελέστηκε κατά τη
διάρκεια των είκοσι αυτών ετών ούτε τις διαφορετικές προσεγγίσεις κάποιων
ιστορικών ζητημάτων. Σε αυτά τα πλαίσια προχωρήσαμε σε μια λεπτομερέ-
στερη επεξεργασία του υλικού μας λαμβάνοντας υπόψιν ως παραμέτρους την
ημερομηνία έκδοσης αλλά και τη συγγραφική ομάδα.

Η σύγκριση του εγχειριδίου του Αλλάρ (1980) με αυτά της Σαρπαντιέ
(1985, 1990) αποκαλύπτει ότι μέσα σε έξι χρόνια (1980-1985) η αντιπροσω-
πευτικότητα του θηλυκού από 2,46% αυξήθηκε σε 7,7%. Στην επανέκδοση του
1990, το ποσοστό αυτό δεν ξεπερνάει όμως το 8,86%. Όσον αφορά το αρσενικό,
παρατηρούμε μείωση της αντιπροσωπευτικότητάς του, η οποία ωστόσο δεν είναι
συνεχής: πράγματι, το ποσοστό της παρουσίας του ανδρικού φύλου μειώνεται
κατά 27,1% από το 1980 ως το 1985, αλλά αυξάνεται κατά 1,35% από το 1985
ως το 1990¹⁷.

Πίνακας 2 : Αλλάρ, 1980, 4^η γυμνασίου

%	Θηλυκό	Αρσενικό	Ουδέτερο/ 2 φύλα	Ουδέτερο/ Αρσενικό	Ουδέτερο/ Θηλυκό	Στο αρσενικό
Κείμενο	47	1 254	183	487	-	213
Γραπτές πηγές	30	569	35	89	-	22
Εικονιστικό κείμενο	1	68	3	2	-	-
Δραστηριότητες	-	66	12	18	-	2
Τίτλοι/Υπότιτλοι	-	25	8	25	-	1
Σύνολο	78 2,46%	1 982 62,72%	241 7,62%	621 19,65%	-	238 7,53%

17. Ομοιες διαπιστώσεις και για τα εγχειρίδια του Καρντέν: στο βιβλίο του 1984, η πα-
ρουσία του θηλυκού ανέρχεται σε 8,86% και στην επανέκδοση του 1994, σε 10,74% (αύξηση:
1,88%). Όσο για το αρσενικό, η θέση του μειώνεται επίσης κατά τρόπο ασυνεχή.

Πίνακας 3 : Σαρπαντιέ, 1985, 4^η γυμνασίου

%	Θηλυκό	Αρσενικό	Ουδέτερο/ 2 φύλα	Ουδέτερο/ Αρσενικό	Ουδέτερο/ Θηλυκό	Στο αρσενικό
Κείμενο	245	1 314	602	548	1	758
Γραπτές πηγές	157	1 040	333	183	-	328
Εικονιστικό κείμενο	37	164	61	5	-	-
Δραστηριότητες	25	93	93	8	-	36
Τίτλοι/Υπότιτλοι	14	40	52	38	-	36
Σύνολο	478 7,69%	2 651 42,68%	1 141 18,37%	782 12,59%	1 0,016%	1 158 18,64%

Πίνακας 4 : Σαρπαντιέ 1990, 4^η γυμνασίου

%	Θηλυκό	Αρσενικό	Ουδέτερο/ 2 φύλα	Ουδέτερο/ Αρσενικό	Ουδέτερο/ Θηλυκό	Στο αρσενικό
Κείμενο	299	1 403	643	638	1	657
Γραπτές πηγές	189	1 045	384	227	-	311
Εικονιστικό κείμενο	49	190	55	6	-	-
Δραστηριότητες	29	102	89	14	-	39
Τίτλοι/Υπότιτλοι	16	44	52	51	-	37
Σύνολο	582 8,85%	2 784 42,37%	1 223 18,61%	936 14,24%	1 0,015%	1 044 15,89%

Όσον αφορά τα εγχειρίδια της πέμπτης γυμνασίου, η εξέταση των αναφορών που εντοπίστηκαν καταδεικνύει ότι —όπως και για τα βιβλία της τετάρτης— η αντιπροσωπευτικότητα του αρσενικού υποχωρεί ενώ η παρουσία του θηλυκού ενισχύεται. Παρομοίως, οι γυναίκες και η ιστορία τους περιθωριοποιείται περισσότερο στο κείμενο παρά στο παρακείμενο. Ωστόσο η βασική διαφορά συγκριτικά με τα εγχειρίδια της τετάρτης έγκειται στο ακόλουθο σημείο: παρότι γι' αυτά τα τελευταία, παράλληλα με το ποσοστό των αναφορών του θηλυκού, αυξάνεται και το ποσοστό των κοινών αναφορών, στα βιβλία της πέμπτης γυμνασίου η συρρίκνωση της παρουσίας του αρσενικού ευνοεί μόνο την ορατότητα του θηλυκού. Όμως συνολικά η ορατότητα αυτή παραμένει πολύ περιορισμένη.

Πίνακας 5 : Λαγκασέ, 1981, 5^η γυμνασίου

%	Θηλυκό	Αρσενικό	Ουδέτερο/ 2 φύλα	Ουδέτερο/ Αρσενικό	Ουδέτερο/ Θηλυκό	Στο αρσενικό
Κείμενο	3	339	86	160	-	53
Γραπτές πηγές	2	106	33	45	-	18
Εικονιστικό κείμενο	4	33	6	2	-	-
Δραστηριότητες	-	-	13	22	-	-
Τίτλοι/Υπότιτλοι	-	62	8	4	-	-
Σύνολο	9 0,90%	540 54,05%	146 14,61%	233 23,32	-	71 7,10%

Πίνακας 6 : Μπουβιέ, 1999, 5^η γυμνασίου

%	Θηλυκό	Αρσενικό	Ουδέτερο/ 2 φύλα	Ουδέτερο/ Αρσενικό	Ουδέτερο/ Θηλυκό	Στο αρσενικό
Κείμενο	48	570	170	465	-	118
Γραπτές πηγές	31	192	50	30	-	23
Εικονιστικό κείμενο	12	68	20	3	-	-
Δραστηριότητες	5	24	10	16	-	2
Τίτλοι/Υπότιτλοι	4	15	11	60	-	-
Σύνολο	100 5,13%	869 44,63%	261 13,40%	574 29,48	-	143 7,34%

Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε αυτά τα δεδομένα τα οποία σε τελική ανάλυση φανερώνουν σε μια εικοσαετή περίοδο μία εξέλιξη μερικώς συνεχή; Η ανάγνωσή τους οδηγεί σε δύο παρατηρήσεις. Πρώτα απ' όλα, η εμφανής εξέλιξη προς μια περισσότερο έμφυλη θεώρηση της σχολικής ιστορίας είναι αποτέλεσμα της παρέμβασης του Υπουργείου μέσω των νέων προγραμμάτων. Η δεύτερη παρατήρηση αφορά στα εγχειρίδια της τετάρτης που δημοσιεύτηκαν μετά το 1982: διαπιστώσαμε, αφού συγκρίναμε τα ποσοστά της παρουσίας του θηλυκού με αυτά του αρσενικού, ότι πρακτικά ο χώρος που καταλαμβάνει αποκλειστικά το θηλυκό περιορίζεται ελαφρά στις επανεκδόσεις της δεκαετίας του 1990.

Φαίνεται ότι εξαιτίας της απουσίας επίσημων οδηγιών από το 1982 ως το

1995, οι ομάδες σύνταξης αρκέστηκαν σε μια αναπροσαρμογή του αρχικού κειμένου χωρίς καμία πρόθεση να επανεξετάσουν τη θεωρητική τους σκοπιά, κάτι που θα επέτρεπε να ενισχύσουν την ορατότητα των γυναικών· και αυτό παρά τη συμβολή ερευνών στην ανασύνθεση ενός έμφυλου παρελθόντος και παρά την ευνοϊκή για την ισότητα των φύλων πολιτικοϊδεολογική συγκυρία.

Θέλοντας ωστόσο να εκλεπτύνουμε τις παραπάνω διαπιστώσεις και να διερευνήσουμε σε ποιο βαθμό η εισαγωγή της κοινωνικής ιστορίας στην εκπαίδευση, με το πρόγραμμα του 1982 κυρίως, συνέβαλε στην ορατότητα των γυναικών στη σχολική ιστορία, προχωρήσαμε στη μελέτη των έμφυλων αναφορών στις ενότητες των βιβλίων της τετάρτης γυμνασίου που πραγματεύονται κοινωνικές πτυχές της ιστορίας¹⁸.

Πίνακας 7 : αναφορές του θηλυκού και του ουδέτερου/θηλυκού

	Αλλάρ 1980	Καρντέν 1984	Καρντέν 1994	Σαρπαντιέ 1985	Σαρπαντιέ 1990	Ρουά 1995
1.1	43 6,25%	37 7,28%	40 8,90%	35 5,62%	34 5,86%	44 7,65%
2.2	- -	113 19,78%	99 18,40%	56 9,57%	57 8,75	34 9,88%
6.1	- -	94 23,55%	111 25,57%	113 16,23%	131 17,46%	76 25,08%
7.1	- -	101 25%	114 27,4%	92 14,58%	101 14,20%	48 19,04
7.3	13 2,13%	39 7,41%	116 14,64%	60 10,67	99 15,13%	44 6,94%
Σύνολο	56 4,31%	384 15,94%	480 18,25%	356 11,49	422 12,61	246 11,66%

18. Η «Κοινωνικοπολιτιστική οργάνωση των Ινδιάνων της Αμερικής» (1.1), ο «Ρόλος της Εκκλησίας», η «Καθημερινή ζωή» στη γαλλική αποικία του Καναδά (2.2), οι «Συνθήκες ζωής» κατά τον 20^ο αιώνα (6.1), η «Συμμετοχή του Κεμπέκ στον πόλεμο» (7.1), οι «Κυριότερες αλλαγές του σύγχρονου Κεμπέκ», τα «Μεγάλα ζητήματα μετά την Ήρεμη Επανάσταση» (7.3).

Πίνακας 8 : αναφορές του αρσενικού και του ουδέτερου/αρσενικού

	Αλλάρ 1980	Καρντέν 1984	Καρντέν 1994	Σαρπαντιέ 1985	Σαρπαντιέ 1990	Ρουά 1995
1.1	522 75,87%	222 43,70%	245 54,56%	383 61,57%	399 68,79%	297 51,65%
2.2	- -	300 52,53%	313 58,17%	355 60,68%	395 60,67%	211 61,33%
6.1	- -	201 50,37%	220 50,69%	347 49,85%	381 50,8%	105 34,65%
7.1	- -	232 57,42%	242 58,17%	454 71,94%	420 59,07	160 62,49%
7.3	501 82,13%	247 46,95%	334 42,17%	204 36,29%	240 36,69	245 38,64%
Σύνολο	1023 78,81%	1202 49,91%	1354 51,50%	1743 56,29%	1835 54,84%	1018 48,29%

Οι παραπάνω πίνακες καταδεικνύουν έναν διπλασιασμό σχεδόν του αριθμού των αναφορών του θηλυκού σε αυτά τα κεφάλαια και αντίστοιχα μια συρρίκνωση του χώρου που καταλαμβάνει το αρσενικό φύλο. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνουν την αρχική μας υπόθεση, σύμφωνα με την οποία κοινωνική ιστορία και ιστορία των γυναικών συνδέονται στενά στα εγχειρίδια, ενώ η πολιτική ιστορία φαίνεται να αντιστέκεται στην καταγραφή των ιχνών της γυναικείας παρουσίας. Όμως καινοτόμες έρευνες που έλαβαν υπόψη τους την οπτική του φύλου αμβλύ-νουν προοδευτικά τους παραδοσιακούς διαχωρισμούς («κοινωνικό»/«πολιτικό», ιδιωτική/δημόσια σφαίρα) και το ιστορικό τοπίο ανασυντίθεται.

Το ερώτημα που τίθεται λοιπόν είναι κατά πόσο τα πιο πρόσφατα σχολικά εγχειρίδια ενστερνίστηκαν τη νέα αυτή θεώρηση της ιστορικής επιστήμης ή συνέχισαν να εγκλωβίζουν το γυναικείο φύλο λίγο ως πολύ σε ένα πεδίο δι-ακριτό από αυτό των ανδρών. Στις εκδόσεις που εξετάσαμε διαπιστώσαμε ότι, σε γενικές γραμμές, η μελέτη της ιστορίας των γυναικών δεν περιορίζεται στα κεφάλαια που προβλέπουν τα αναλυτικά προγράμματα. Αναφορές εντοπίζονται και σε άλλες ενότητες των εγχειριδίων¹⁹. Πάντως πρέπει να σημειωθεί ότι το εύρος τους ποικίλλει ανάλογα με το διδακτικό βιβλίο, την ημερομηνία έκδοσης

19. Οι σημαντικές στιγμές της ιστορίας των γυναικών είναι οι ακόλουθες: ο ρόλος των γυναικών στις κοινωνίες των γηγενών και στη γαλλική αποικία του Καναδά (4^η τάξη), η συνεισφορά τους στην εκβιομηχάνηση (4^η και 5^η τάξεις), η συμμετοχή τους στις παγκόσμιες

και το περιεχόμενο των κεφαλαίων. Σύμφωνα με τις παραπάνω παρατηρήσεις, οι ενότητες που πραγματεύονται την ιστορία της γαλλόφωνης αυτής επαρχίας κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα αποτελούν ένα πρόσφορο παράδειγμα για να φανούν αφενός η υποαντιπροσώπευση των γυναικών σε μια αφήγηση που ευνοεί την πολιτική προσέγγιση του παρελθόντος και αφετέρου οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα εγχειρίδια.

Στο παλαιότερο βιβλίο του δείγματός μας η μοναδική μνεία στο γυναικείο φύλο για την περίοδο 1754-1864 αφορά στη διατήρηση των «καταστατικών και των προνομίων» των γυναικείων θρησκευτικών κοινοτήτων μετά τη συνθηκολόγηση των Γάλλων το 1753²⁰. Κατά τα άλλα, είναι καταφανής η παντελής απουσία των γυναικών. Στα εγχειρίδια που εκδόθηκαν μετά το 1982, οι αναφορές του θηλυκού, αν και με μεγαλύτερο ειδικό βάρος, καταδεικνύουν επίσης μια περιορισμένη ορατότητα του γυναικείου φύλου. Για παράδειγμα, τα εγχειρίδια των Ρουά (1995), Σαρπαντιέ (1985, 1990) και Καρντέν (1984) αρκούνται σε μια λακωνική παρουσίαση του δικαιώματος της γυναικείας ψήφου²¹. Μάλιστα το βιβλίο των Ρουά παρουσιάζει το θέμα αυτό εν είδει υποσημείωσης στο περιθώριο της ιστορικής αφήγησης. Πέρα από τη συντομία αυτών των αναφορών, η οποία είναι ενδεικτική της μικρής σημασίας που δίδεται σε νόμους που αφορούν στον μισό πληθυσμό του Κεμπέκ, οφείλουμε να επισημάνουμε επίσης κάποιες παραλείψεις και παρανοήσεις.

Καταρχάς δεν διευκρινίζονται επακριβώς οι συνθήκες χορήγησης ψήφου στο γυναικείο φύλο αλλά και κατάργησης του δικαιώματος αυτού. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη Συντακτική Πράξη του 1791²², η διάκριση των πολιτών σε ενεργούς και ανενεργούς έγινε βάσει περουσιακών και ηλικιακών κριτηρίων και όχι βάσει του φύλου τους²³. Με αυτόν τον τρόπο απέκτησαν δικαίωμα ψήφου οι γυναίκες του Κεμπέκ που πληρούσαν αυτά τα κριτήρια σε αντίθεση με τη Γαλλία όπου το Σύνταγμα του 1791 απέκλεισε όλες ανεξαιρέτως τις Γαλλίδες αφού ο διαχωρισμός έγινε και με βάση το φύλο. Επίσης δεν τονίζεται επαρκώς η προσπάθεια κατάργησης του γυναικείου αυτού δικαιώματος από τη νομοθετική

συρράξεις (4^η και 5^η τάξεις), οι κατακτήσεις του φεμινιστικού κινήματος (4^η και 5^η τάξεις), η γυναικεία χειραφέτηση μετά το 1960 (4^η και 5^η τάξεις).

20. Allard κ.ά., *ό.π.*, σ. 91.

21. M. Roy, D. Roy, *ό.π.*, σ. 273. Charpentier κ.α., *ό.π.*, 1985, σ. 156 και 1990, σ. 156. Cardin κ.ά., *ό.π.*, 1984, σ. 218.

22. Σύνταγμα που ψηφίστηκε από το αγγλικό Κοινοβούλιο και το οποίο εγκαινιάζει στην αγγλική (από το 1763) αυτή αποικία το αντιπροσωπευτικό και κοινοβουλευτικό σύστημα.

23. Πρβλ. Francine Fournier, « Les femmes et la vie politique au Québec », στο Marie Lavigne et Yolande Pinard (επιμ.), *Travailleuses et féministes, les femmes dans la société québécoise*, Boréal Express, Μόντρεαλ 1983, σ. 340-341.

συνέλευση κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Τα εγχειρίδια που μελετήσαμε δίνουν απλά μία χρονολογία χωρίς καμία επεξήγηση, η οποία μάλιστα διαφέρει από το ένα στο άλλο: τα μεν 1834, τα δε 1849. Στην πραγματικότητα, το 1834 έγινε μια πρώτη ανεπιτυχής απόπειρα αφαίρεσης του εκλογικού δικαιώματος από τις γυναίκες, το οποίο είχε ήδη ουσιαστικά καταστεί ανενεργό. Τελικά ο νόμος για την πλήρη κατάργηση της γυναικείας ψήφου υπερψηφίστηκε το 1849, κα μάλιστα σε μια περίοδο αναβρασμού του φεμινιστικού κινήματος της Βορείου Αμερικής²⁴. Εκλογικά δικαιώματα χορηγούνται στις γυναίκες του Κεμπέκ σε ομοσπονδιακό επίπεδο το 1918-1919, δηλαδή μόλις λίγα χρόνια μετά τη θεσμοθέτηση της ανδρικής καθολικής ψηφοφορίας (1912), και σε επαρχιακό το 1940²⁵.

Στην επανέκδοση του εγχειριδίου του Καρντέν (1994) διαπιστώνουμε κάποια πρόοδο διότι η ανάπτυξη του θέματος αυτού είναι πλουσιότερη και επιπλέον βασίζεται σε εξειδικευμένη βιβλιογραφία²⁶. Αλλά και γενικότερα, η παρουσία των γυναικών καθόλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου είναι περισσότερο ορατή στο βιβλίο αυτό. Πιο συγκεκριμένα η ομάδα σύνταξης καταγράφει την «κινή-τοποίηση» των γυναικών κατά τον πόλεμο εναντίον των Άγγλων καθώς και τις γυναικείες διαδηλώσεις εξαιτίας του λιμού κατά την περίοδο της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΕ'· αναφέρει ακόμα τη διατήρηση των προνομίων των γυναικείων θρησκευτικών κοινοτήτων υπό την αγγλική διακυβέρνηση· τέλος εξετάζει τη συμμετοχή των γυναικών στις εξεγέρσεις του 1837 και 1838²⁷.

Ωστόσο ο χαρακτήρας αυτών των αριθμητικά περιορισμένων αναφορών φα-

24. Κατά μία άποψη, η απόφαση αυτή των βουλευτών ήταν απόρροια του φόβου τους μπροστά στον κίνδυνο μιας ενδεχόμενης ενεργοποίησης των γυναικείων πολιτικών διεκδικήσεων στο Κεμπέκ. Και στη Γαλλία το γυναικείο κίνημα γνώρισε εκείνη την εποχή μια νέα ώθηση η οποία ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τη θεσμοθέτηση της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας το 1848. Πρβλ. Joan W. Scott, *La citoyenneté paradoxale, les féministes françaises et les droits de l'homme*, Albin Michel, Παρίσι 1998, σ. 87-126. Michèle Riot-Sarcey, *La démocratie à l'épreuve des femmes. Trois figures critiques du pouvoir 1830-1848*, Albin Michel, Παρίσι 1994, σ. 183-262. Maria Ménégaki, *Histoire de la civilisation française, XIXe siècle*, τ.3, Paroussia, Αθήνα 1997, σ. 121-123.

25. Πρβλ. Yolande Cohen, « Suffrage féminin et démocratie au Canada », στο Christine Fauré (επιμ.), *Encyclopédie politique et historique des femmes*, PUF, Παρίσι 1997, σ. 535-550.

26. Cardin κ.ά., ό.π., 1994, σ. 189-190.

27. Cardin κ.ά., ό.π., 1994, σ. 141, 149, 156, 223 και 225. Η ανάπτυξη του θέματος αυτού αποτελεί ένα καλό παράδειγμα γραφής μιας πτυχής της πολιτικής ιστορίας όπου οι γυναίκες είναι ορατές. Ωστόσο, αφενός η περιγραφή της δράσης των γυναικών έχει περισσότερο ανεκδοτικό χαρακτήρα, αφετέρου τοποθετείται στο περιθώριο του ιστορικού κειμένου, γεγονός που μειώνει τη σημασία της. Ίδια διαπίστωση και για την αναφορά στην απουσία/ αποκλεισμό του γυναικείου φύλου κατά τις διαπραγματεύσεις για την ψήφιση της Πράξης της Βρετανικής Βορείου Αμερικής, συντάγματος του νέου ομοσπονδιακού κράτους του Καναδά (1867). Cardin κ.ά., ό.π., 1984, σ. 285, και 1994, σ. 254.

νερώνει ότι και αυτό το εγχειρίδιο δεν υιοθετεί την οπτική του φύλου: η διսυμμετρία στη διάρθρωση των σχέσεων δύναμης ανάμεσα στα φύλα δεν αναδεικνύεται. Επιπλέον η διασπορά των αναφορών αυτών σε δύο μεγάλα κεφάλαια πολιτικής ιστορίας να μεν εξασφαλίζει την ένταξη του γυναικείου φύλου στον βασικό κορμό της ιστορικής αφήγησης, δεν προσφέρεται εντούτοις για τη μελέτη σε βάθος της ιστορίας του μισού πληθυσμού του Κεμπέκ αυτής της περιόδου.

Τέλος σε μια προσπάθεια να εξετάσουμε πληρέστερα το υλικό μας προχωρήσαμε στη μελέτη του εικονιστικού περιεχομένου των εγχειριδίων δεδομένου ότι η εικονογραφία ευνοεί την εγχάραξη σεξιστικών στερεοτύπων στη συνείδηση των εφήβων. Διαπιστώσαμε ότι οι παραδοσιακές απεικονήσεις συζύγων, μητέρων, γυναικόμορφων αλληγοριών είναι περιορισμένες σε αριθμό, ενώ αντίθετα κυριαρχεί η εικόνα δραστήριων γυναικών πλήρως ενταγμένων στο ιστορικό γίγνεσθαι²⁸: εργάζονται, πολεμούν, κινούνται στη δημόσια σφαίρα, κυρίως κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, όπως είναι φυσικό. Κατακτούν τη γνώση η οποία είναι μια άλλη μορφή εξουσίας, επιθυμούν να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους: μεταναστεύουν. Χειραφετούνται: οδηγούν, παίρνουν μέρος στα κινήματα των νέων της εποχής τους. Σε σύγκριση επομένως με το «κείμενο» όπου η δράση του γυναικείου φύλου συχνά περιθωριοποιείται, στην εικονογραφία οι γυναίκες προβάλλονται σε μεγάλο βαθμό σαν ιστορικά υποκείμενα.

Συμπερασματικά λοιπόν θα λέγαμε ότι μετά το 1984, οι συγγραφείς προσπαθούν συνειδητά να εξασφαλίσουν για το γυναικείο φύλο λίγο περισσότερο χώρο στα εγχειρίδιά τους, προκειμένου να ανταποκριθούν στις ποσοτικές και ποιοτικές απαιτήσεις του Υπουργείου Παιδείας. Προκύπτει λοιπόν ένα κείμενο το οποίο τελικά υπογραμμίζει την κατ'εξάιρεση παρουσία του γυναικείου φύλου στην ιστορική αφήγηση. Είτε δηλαδή οι αναφορές του θηλυκού παίρνουν συχνά τη μορφή υποσημείωσης τεχνητά προσαρτημένης στο κείμενο είτε παρατηρούμε τον περιορισμό των γυναικών σε ορισμένα μέρη των εν λόγω διδακτικών βιβλίων²⁹ — εγκλωβισμός που ευνοείται από τα αναλυτικά προγράμματα— με κίνδυνο την αποσπασματικότητα της ιστορικής δράσης. Οι γυναίκες επιστρατεύονται σε πολύ συγκεκριμένες στιγμές μιας Ιστορίας η οποία εξακολουθεί να επικεντρώνεται στις οικονομικές και πολιτικές δραστηριότητες των ανδρών, και εξ'αυτού

28. 87,81% στο εγχειρίδιο της Σαρπαντιέ, 86,7% στον Μπουβιέ (όπου όμως ο αριθμός των εικονιστικών κειμένων που αναπαριστούν γυναίκες είναι πολύ περιορισμένος), 77,28% στον Νιούμαν, 75% στον Καρντέν, 66,67% στον Λαγκασέ και 65,63% στους Ρονά. Συνήθως πρόκειται για ανώνυμες γυναίκες. Η υπέρσχυση της ανωνυμίας δεν αποκλείει όμως τις διάσημες γυναίκες: Ζαν Μανς, Μαρί Κιουρί...

29. Αυτή η προσέγγιση του παρελθόντος είναι ιδιαίτερα αισθητή στο εγχειρίδιο του F. Bouvier, *ό.π.*, σ. 131, 136-137, 185.

χωρίζεται σε περιόδους προσαρμοσμένες σε ένα χρόνο ανδροκεντρικό. Τέλος οι αναφορές του θηλυκού είναι περισσότερες στο «παρακείμενο». Κι αυτό γιατί ενδεχομένως η «συμπληρωματική αυτή ορατότητα» καθησυχάζει δεδομένου ότι γίνεται έτσι σιωπηρά σεβαστή η καθεστηκυία τάξη.

Η «επιστημολογική ρήξη» στην ιστορία, η οποία προκλήθηκε από την έμφυλη προσέγγιση των γεγονότων, δεν είναι ακόμα επαρκώς ορατή στα εγχειρίδια που διδάσκονται στις δύο τελευταίες τάξεις της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του Κεμπέκ: το γυναικείο φύλο εξακολουθεί να δίνει την εντύπωση του παρείσακτου στο κείμενο και, σε μικρότερο βέβαια βαθμό, στο παρακείμενο των εγχειριδίων. Είναι όμως εμφανές ότι σταδιακά καταλαμβάνει μία ολόένα και σημαντικότερη θέση παρά την επίκληση των επιταγών της κειμενικής συντομίας.

Γ. Προτάσεις για μια νέα ανάγνωση της σχολικής ιστορίας

Από την ποσοτική και ποιοτική ανάλυση του περιεχομένου των εγχειριδίων προκύπτει λοιπόν ότι η σχολική ιστορία της τετάρτης και πέμπτης γυμνασίου απέχει ακόμα αρκετά από μια «ολιστική ιστορία», η οποία, προάγοντας την έμφυλη ανασύνθεση του παρελθόντος, θα ευνοούσε μια διαφορετική ερμηνεία των γεγονότων. Στόχος μας στο τελευταίο μέρος αυτής της μελέτης είναι μέσα από δύο συγκεκριμένα παραδείγματα να επισημάνουμε ορισμένα κενά που αφήνει η κλασική ιστορική αφήγηση ως προς την ιστορία του γυναικείου φύλου.

1. Η γαλλική αποικία του Καναδά: «μια διαφορετική κοινωνία»

Η ενότητα που αφορά στην αποίκηση του Καναδά από τους Γάλλους διδάσκεται στην τετάρτη γυμνασίου³⁰. Αποτελεί ένα από τα λίγα κεφάλαια όπου οι γυναίκες είναι ορατές σε όλα τα εγχειρίδια. Όλες οι συγγραφικές ομάδες παρουσιάζουν καταρχάς, άλλες πιο αναλυτικά άλλες λιγότερο, ανάλογα με την ημερομηνία έκδοσης του βιβλίου, τις «κόρες του Βασιλιά» που φτάνουν στη γαλλική αποικία από το 1663 ως το 1673: πρόκειται για φτωχές και υγιείς νεαρές κοπέλες στις οποίες εξασφαλίζονται από το βασιλιά μια μικρή προίκα και τα έξοδα της μεταφοράς τους στον Καναδά, προκειμένου να παντρευτούν. Στη νέα αυτή κοινωνία, όπου υπερέχει αριθμητικά ένας ανδρικός πληθυσμός τυχοδιωκτών, ο ρόλος αυτών των γυναικών είναι λοιπόν σταθεροποιητικός³¹. Η εγκατάστασή

30. 2^η Ενότητα «Η καναδική κοινωνία υπό τη γαλλική διακυβέρνηση». Programmes d'études. Histoire du Québec..., ό.π., σ. 27-29.

31. Allard κ.ά., ό.π., σ. 49. Cardin κ.α., ό.π., 1984, σ. 100-101 και 1994, σ. 85-86.

τους στον Καναδά αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου δημογραφικού σχεδίου του οποίου εμπνευστές είναι ο Λουδοβίκος ΙΔ' και ο υπουργός του Κολμπέρ. Τα αποτελέσματα του δεν αργούν να φανούν: μεγάλη αύξηση των γεννήσεων και διπλασιασμός του πληθυσμού στο τέλος του αιώνα.

Εκείνο που είναι άξιο παρατήρησης είναι ότι όλες οι αναφορές στις «κόρες του βασιλιά» παρουσιάζονται στα εγχειρίδια ως παράμετρος της εποικιστικής πολιτικής του βασιλιά. Δημιουργείται λοιπόν εύλογα το ερώτημα αν η θέση που οι «μετανάστριες» αυτές κατέχουν στην γαλλοκαναδική ιστορία είναι απόρροια του ρόλου που έπαιξαν στην επιτυχία αυτής της πολιτικής. Κι αυτό γιατί, κάθε πληροφορία η οποία δεν εντάσσεται σε αυτήν την οπτική απλά παραλείπεται. Για παράδειγμα, κανένα εγχειρίδιο δεν υπογραμμίζει μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες που μεταναστεύουν σε αυτή την αποικία: το διαφορετικό χαρακτήρα του «συμβολαίου» που υπογράφουν πριν την αναχώρησή τους από τη Γαλλία. Ενώ οι άνδρες προσλαμβάνονται με ένα συμβόλαιο περιορισμένης χρονικής διάρκειας, οι «κόρες του βασιλιά» με το γάμο τους υπογράφουν ουσιαστικά ένα συμβόλαιο ζωής³². Όμως αυτή ακριβώς η διαφορά εισάγει την οπτική του φύλου στην ιστορία.

Ομοίως, όσον αφορά τις καθημερινές ασχολίες και τις επαγγελματικές δραστηριότητες πριν από το 1763, πολύ συχνά στα εγχειρίδια είτε δε διευκρινίζεται το φύλο του ιστορικού υποκειμένου είτε αποσιωπάται η παρουσία των γυναικών³³. Δεν αναφέρεται, λόγου χάρη, ότι στην αγροτική κοινωνία της αποικίας, τα καθήκοντα τα οποία αποτελούσαν στη Γαλλία αποκλειστική ευθύνη των ανδρών (ξεχέρσωμα, χτίσιμο, αγγαρείες, χειρισμός όπλων) στη νέα πατρίδα διεκπεραιώνονται από κοινού από τα δύο φύλα. Στις πόλεις πάλι, οι γυναίκες ανοίγουν μαγαζιά ένδυσης, κάβες κ.α., διευθύνουν πανδοχεία και καπηλειά ή συμμετέχουν στην οικογενειακή επιχείρηση³⁴.

Οι γυναίκες είναι απούσες και από τους πίνακες που απεικονίζουν τη δομή της φεουδαρχικής κοινωνίας της αποικίας. Δεν εντοπίσαμε δε ουδεμία αναφορά σχετικά με τις γυναίκες που ανήκουν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα (αριστοκρατία, αστική τάξη). Οι γυναίκες αυτές όμως, μετά τη γέννηση των παιδιών τους, βοηθούν το σύζυγό τους στις επαγγελματικές του δραστηριότητες. Κάποιες φορές δημιουργούν και οι ίδιες με επιτυχία δικές τους επιχειρήσεις.³⁵

Charpentier κ.ά., ό.π., 1985 και 1990, σ. 72. M. Roy, D. Roy, ό.π., σ. 121.

32. Πρβλ. Le collectif Clio, *L'histoire des femmes au Québec depuis quatre siècles*, Quinze, Μόντρεαλ 1982, σ. 49-52.

33. Charpentier κ.ά., ό.π., 1985 και 1990, σ. 96-98. M. Roy, D. Roy, ό.π., σ. 155, 157.

34. Πρβλ. Le Collectif Clio, ό.π., σ. 22, 23, 104-107.

35. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 57, 108.

Ένα άλλο θέμα που αγνοήθηκε από τους συγγραφείς αφορά στις γυναίκες που πήραν μέρος στην υπεράσπιση των γαλλικών οχυρών από τις επιθέσεις των Ινδιάνων. Σε μια ιστορία του φύλου ωστόσο η περίπτωση αυτή θα αποτελούσε ένα καλό παράδειγμα της θηλυκής έκφανσης της έννοιας του ηρωισμού. Μόνο το παλαιότερο εγχειρίδιο αναφέρει τη Μαρί ντε Βερσέρ³⁶. Πρόθεση των συγγραφέων είναι δίχως άλλο να τονίσουν τα ασυνήθιστα κατορθώματα αυτής της γυναίκας. Εντούτοις εκείνο που θα έπρεπε να υπογραμμιστεί ως πραγματικά εκτός νόρμας είναι η φιλοδοξία της πολεμίστριας να αναγνωριστεί επίσημα σαν ηρωίδα ζητώντας βασιλική σύνταξη. Επειδή λοιπόν η Μαρί θέλησε να προβάλει αξίες που βασίζονταν σε μια αρσενική-στρατιωτική θεώρηση της γενναιότητας, παραβίασε τα όρια της θηλυκής φύσης, ακόμα και σε κοινωνίες όπως αυτή της Νέας Γαλλίας³⁷. Πράγματι στη συγκεκριμένη κοινωνία τα όρια αυτά δεν ήταν απόλυτα σαφή εξαιτίας της αλληλοεπικάλυψης των έμφυλων ρόλων ενώ οι ασυνήθιστα μεγάλες δυσκολίες της καθημερινής ζωής δημιούργησαν ούτως ή άλλως ένα πλήθος ανώνυμων «ηρωίδων».

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι, αν και ο ρόλος που έπαιξαν οι γαλλίδες μετανάστριες στον Καναδά κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα υπήρξε ιδιαίτερα καθοριστικός για την ανάπτυξη της γαλλικής αυτής αποικίας, δεν τονίζεται επαρκώς από τους συγγραφείς των εγχειριδίων που μελετήσαμε, όταν δεν εξυπηρετεί μια ανδροκεντρική προσέγγιση της ιστορίας.

2. Ο γαλλικός Μεσοπόλεμος

Στην ενότητα όπου εξετάζεται η εποχή του Μεσοπολέμου, ο Φ. Μπουβιέ στο εγχειρίδιο της πέμπτης γυμνασίου παρουσιάζει μεταξύ άλλων την οικονομική και κοινωνική κατάσταση της Γαλλίας³⁸. Η ιστορική του προσέγγιση περιθωροποιεί συνήθως τα πρόσωπα χρησιμοποιώντας αφαιρετικές μεθόδους και ουδέτερες έννοιες που ενέχουν στην πραγματικότητα ένα έμφυλο υπόβαθρο³⁹. Ωστόσο, παρά την προσπάθεια να ουδετεροποιηθεί το φύλο των ιστορικών υποκειμένων, υπάρχουν αναφορές σε ομάδες ανθρώπων οι οποίες εκφέρονται στο

36. Allard κ.ά., ό.π., σ. 61.

37. Πρβλ. Le Collectif Clio, ό.π., σ. 29-30.

38. F. Bouvier, ό.π., σ. 67-74. Στο πρόγραμμα του 1988, μόνη αναφορά σε αυτή την περίοδο αποτελεί η λακωνική φράση: « Σύντομη περιγραφή της κλιμάκωσης που οδήγησε στον Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ». *Programme d'études. Secondaire, Le 20e siècle...*, ό.π., σ. 47. Η σύγκριση με το βιβλίο του Λαγκασέ δεν κατέστη δυνατή λόγω της διαφορετικής δομής του.

39. Π.χ. «ο συνδικαλισμός κερδίζει έδαφος», «πολλές διαμαρτυρίες λαμβάνουν χώρα»... Πρβλ. Eleni Varikas, *Penser le sexe et le genre*, PUF, Παρίσι 2006, σ. 10.

αρσενικό γένος («εργάτες», «χωρικοί») αλλά και φωτογραφίες που απεικονίζουν αποκλειστικά άνδρες πολιτικούς, διαδηλωτές, απεργούς. Δημιουργείται έτσι η αίσθηση ότι το γυναικείο φύλο απουσιάζει από τη γαλλική ιστορία κατά τις δεκαετίες 1920, 1930. Μια προσέγγιση όμως που βασίζεται στις έμφυλες διαφορές θα αναζητούσε τα γυναικεία ίχνη τόσο στο χώρο της πολιτικής όσο και σε αυτόν της εργασίας και του συνδικαλισμού εκείνης της εποχής.

Σύμφωνα με το συγγραφέα «ο συνδικαλισμός κερδίζει έδαφος», όμως η πρόοδος που παρατηρείται μεταφράζεται διαφορετικά για κάθε φύλο. Καταρχάς, κάτι που αποσιωπάται, η χρονιά 1920 είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ιστορία του γυναικείου συνδικαλισμού αφού ο νόμος της 12^{ης} Μαρτίου επιτρέπει στις εργαζόμενες να συνδικαλίζονται χωρίς να χρειάζεται πλέον η άδεια του συζύγου. Παρά μια κάποια αύξηση του αριθμού των συνδικαλισμένων γυναικών, το ποσοστό τους παραμένει εντούτοις χαμηλό μέχρι την άνοδο του Λαϊκού Μετώπου. Η ισχύή τους παρουσία έχει σαν αποτέλεσμα και την μικρή επίδραση που είχαν στις μεικτές οργανώσεις⁴⁰. Σε αυτά τα πλαίσια, δεν εκπλήσσει ιδιαίτερα το γεγονός ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1930, η υπεράσπιση της γυναικείας εργασίας και της μισθολογικής ισότητας δεν αποτελεί προτεραιότητα του ανδροκρατούμενου γαλλικού συνδικαλιστικού κινήματος.

Εξάλλου τη χρονική εκείνη περίοδο «η οικονομική κρίση γίνεται πραγματικά αισθητή», σύμφωνα με τον Μπουβιέ. Οι εμπειρίες των δύο φύλων όμως δεν είναι οι ίδιες. Σαφώς «η αγοραστική δύναμη των αγροτών» μειώνεται και «τα ποσοστά των ανέργων σκαρφαλώνουν γοργά»⁴¹, δεν γίνεται ωστόσο, στο κεφάλαιο αυτό του εγχειριδίου, καμία μνεία στις επιθέσεις που δέχεται η εργασία των γυναικών από την Εκκλησία, τους συνδικαλιστές, τους πολιτικούς. Της προσάπτεται η αύξηση της ανεργίας των ανδρών και η υπογεννητικότητα⁴². Παρ' όλα αυτά και αντίθετα με άλλες χώρες, οι γαλλικές κυβερνήσεις εκείνης της περιόδου δεν επιλέγουν μια επιθετική πολιτική εναντίον των εργαζομένων γυναικών. Σε αυτό συμβάλλει και η αγροτική δομή της γαλλικής οικονομίας. Ορισμένα μέτρα όμως (κατάργηση κάποιων επιδομάτων για τις δημόσιες υπαλλήλους, διακριτική απαγόρευση της πρόσβασης των γυναικών σε διοικητικούς διαγωνισμούς) θίγουν σαφώς τις γυναίκες οι οποίες ούτως ή άλλως αντιμετωπίζουν εντονότερα το φάσμα της ανεργίας και αμοιβονται λιγότερο από τους συναδέλφους τους.

Η μείωση της αγοραστικής δύναμης οδηγεί σε ένα κύμα απεργιών. Η χρονιά 1936 σηματοδοτεί την κορύφωση αυτών των κινητοποιήσεων. Αν και οι γυναίκες πήραν ενεργό μέρος σε αυτές δεν αναφέρονται καθόλου στο εγχειρίδιο της

40. Πρβλ. Christine Bard, *Les femmes dans la société française au 20e siècle*, A. Colin, Παρίσι 2001, σ. 73-75.

41. F. Bouvier, *ό.π.*, σ. 70.

42. Πρβλ. C. Bard, *Les femmes...*, *ό.π.*, σ. 68-69.

πέμπτης γυμνασίου. Ο πληθυντικός γένους αρσενικού «απεργοί» τις εξαφανίζει. Ίσως γιατί ο παραδοσιακός διαχωρισμός των ρόλων των απεργών σύμφωνα με το φύλο⁴³ δεν επιτρέπει στις γυναίκες να γίνουν αντιληπτές σαν κοινωνικά άτομα και τις εγκλωβίζει σε μια σχέση φυσικού τύπου ως προς τους άνδρες.

Οι απεργιακές κινητοποιήσεις καταλήγουν στις «συμφωνίες του Ματινιόν»: αύξηση των μισθών, αναγνώριση της συνδικαλιστικής ελευθερίας, υποχρέωση των εργοδοτών να διαπραγματεύονται εφεξής με τους εργαζόμενους συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Ο Μπουβιέ δεν αναφέρει εντούτοις τίποτα σχετικά με την επισημοποίηση της μισθολογικής ανισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Κατά γενική ομολογία, το γυναικείο εργατικό δυναμικό την αποδέχεται σιωπηρά γιατί δеляζεται από την αύξηση των αποδοχών.

Παρόλο που οι κινητοποιήσεις συμβάλλουν αναμφίβολα στην αφύπνιση της συλλογικής συνείδησης των γυναικών οι οποίες συνδικαλίζονται μαζικά σε διάστημα λίγων μηνών, η γυναικεία παρουσία στην πολιτική σκηνή παραμένει διακριτική⁴⁴. Επομένως «η βαθειά πολιτική κρίση η οποία, σύμφωνα με τον συγγραφέα, θέτει σε αμφισβήτηση τη νομιμότητα του πολιτεύματος» αφορά ουσιαστικά σε έναν πολύ μικρό αριθμό γυναικών. Ο πασιφισμός είναι εκείνος που αποτελεί την εποχή εκείνη το κατεξοχήν πολιτικό πεδίο δράσης για στρατευμένες γυναίκες χωρίς πολιτικά δικαιώματα⁴⁵.

Τέλος, αναφορικά με την άνοδο του Λαϊκού Μετώπου, ο Μπουβιέ περιορίζεται σε μια γενικόλογη δήλωση: «η εκλογή αυτή γεννάει μεγάλες ελπίδες». Παραλείπει όμως να αναφέρει ότι το Λαϊκό Μέτωπο ήταν μια ευκαιρία και για την προώθηση της ισότητας των φύλων. Τον Ιούνιο του 1936 τρεις σημαντικές Γαλλίδες διορίζονται αναπληρώτριες υφυπουργοί: η Ιρέν Ζολιό-Κιουρί, φυσικός και νομπελίστρια, η Σουζάν Λακόρ, δασκάλα, και η Σεσίλ Μπρουνσβίγκ, η οποία ήταν μάλιστα πρόεδρος της «Γαλλικής ένωσης για τη γυναικεία ψήφο». Η απόφαση αυτή θα μπορούσε να εκληφθεί σαν ένα πρώτο βήμα για την αναγνώριση των γυναικών ως πολιτικών υποκειμένων.

Είναι λοιπόν φανερό ότι το κεφάλαιο αυτό που πραγματεύεται την κοινωνικοοικονομική ιστορία της Γαλλίας του Μεσοπολέμου αλλά και εκείνο που αφορά στην κοινωνική οργάνωση της γαλλικής αποικίας του Καναδά αποτελούν δύο πρόσφορα παράδειγματα για να υπογραμμιστεί ότι, στη σχολική ιστορία, η δράση των ατόμων έχει ενδιαφέρον όταν συνδέεται με τις δομές της ανδρικής

43. Πρβλ. Florence Montreynaud, *Le XXe siècle des femmes*, Nathan, Παρίσι 1989, σ. 262.

44. Πρβλ. D. Desanti, *La femme au temps des années folles*, Stock/Laurence Pernoud, Παρίσι 1984, σ. 242.

45. Πρβλ. Christine Bard, *Les filles de Marianne*, Fayard, Παρίσι 1995, σ. 310-313.

εξουσίας. Μια τέτοια ιστορία ωστόσο αφορά σπάνια στις γυναίκες, οι οποίες έτσι παραμένουν ιστορικά άγρατες.

Φτάνοντας στο τέλος αυτής της έρευνας διαπιστώνουμε ότι από το 1984 ως το 2004, η σχολική ιστορία στο γαλλόφωνο Κεμπέκ λαμβάνει πλέον περισσότερο υπόψη της την έμφυλη διάσταση του παρελθόντος: προοδευτικά μεγαλύτερη ορατότητα των γυναικών στα εγχειρίδια, μελέτη των βασικών σταθμών της ιστορίας τους. Ωστόσο αυτή η τάση είναι περιορισμένη και διστακτική: η διχοτομική προσέγγιση της ιστορίας των δύο φύλων οδηγεί στον αποκλεισμό των γυναικών από μεγάλες ενότητες της ιστορικής αφήγησης των εγχειριδίων. Επιπλέον, η σχολική ιστορική γνώση, στο μέτρο που εκφέρεται συνήθως στο «αρσενικό/οικουμενικό γένος», υποδηλώνει συχνά την ιστορική ανυπαρξία του γυναικείου φύλου, η οποία έχει τις ρίζες της στον πολιτικό του αποκλεισμό.

Αυτές οι διαπιστώσεις έχουν ιδιαίτερη «πολιτική» βαρύτητα: αναδεικνύουν το διακύβευμα της συγγραφής μιας πραγματικά οικουμενικής και ολιστικής σχολικής ιστορίας. Μια τέτοια ιστορία θα επέτρεπε την ανάπτυξη της «συνείδησης του φύλου», η οποία είναι άρρηκτα δεμένη με τη διαμόρφωση μιας έμφυλης πολιτικής ταυτότητας. Θα συνέβαλε επομένως στον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων των φύλων με την πολιτική εξουσία και θα οδηγούσε σταδιακά στην αναδιανομή της ώστε να θεωρηθούν οι γυναίκες συν-κυρίαρχες και όχι παρείσακτες. Μία νέα περισσότερο ισότιμη κατανομή ανάμεσα στα φύλα αποτελεί αδιαμφισβήτητη δημοκρατική επιταγή.

Βιβλιογραφία

- Angers Denise, Christine Piette, « Critique féministe en histoire », στο Roberta Mura (επιμ.), *Critiques féministes des disciplines, Les cahiers de recherche du GREMF*, τεύχ. 19, τ. I, Université Laval, Κεμπέκ 1988, σ. 7-21.
- Aubin Paul, « Le manuel scolaire : Une censure en douce. Le modèle québécois », στο Pascal Durand, Pierre Hébert, Jean-İves Mollier et François Vallotton (dir.), *La censure de l'imprimé. Belgique, France, Québec et Suisse romande XIXe et XXe siècles*, Nota bene, Κεμπέκ 2006, σ. 361-377.
- Bard Christine, *Les filles de Marianne*, Fayard, Παρίσι 1995.
- —, *Les femmes dans la société française au 20e siècle*, Armand Colin, Παρίσι 2001.
- Bouchard Pierrette, Renée Cloutier, Thérèse Hamel, « La recherche féministe en éducation », στο Huguette Dagenais (επιμ.), *Science, conscience*

- et action. Vingt-cinq ans de recherche féministe au Québec*, Les éditions du remue-ménage, Μόντρεαλ 1996, σ. 149-182.
- *Châtelaine*, τ. 22, τεύχ. 9, Σεπτ. 1981, σ. 20 και τ.26, τεύχ. 9, Σεπτ. 1985, σ. 29-32.
 - Caulier Brigitte, « De la Providence au silence : Les faits religieux dans le programme et les manuels d'histoire nationale du secondaire au Québec », *Les Cahiers de l'Institut Catholique de Lyon, Représentations du fait religieux et enseignement scolaire*, τεύχ. 32, σ. 71-94.
 - Cohen Yolande, « Suffrage féminin et démocratie au Canada », στο Christine Fauré (επιμ.), *Encyclopédie politique et historique des femmes*, PUF, Παρίσι 1997, σ. 235-250.
 - Collectif (Le) Clio, *L'histoire des femmes au Québec depuis quatre siècles*, Quinze, Μόντρεαλ 1982. 2^η έκδ., Le jour, Μόντρεαλ 1992.
 - Daigle Joanne, « D'histoire et de femmes... De la constitution d'un genre historique à la prise en compte du genre dans la constitution du passé », στο Jacques Mathieu (επιμ.), *Mémoire dans la culture*, Presses de l'Université Laval, Κεμπέκ 1995, σ. 235-253.
 - Decroux-Masson Annie, *Papa lit et Maman coud*, Denoël-Gonthier, Παρίσι 1979.
 - Desanti Dominique, *La femme au temps des années folles*, Stock/Laurence Pernoud, Παρίσι 1984.
 - Fahmy-Eid Nadia, Micheline Dumont (επιμ.), *Maîtresses de maison, maîtresses d'école. Femmes, famille et éducation dans l'histoire du Québec*, Boréal Express, Μόντρεαλ 1983.
 - *Gazette des femmes*, τ.7, τεύχ. 3, Σεπτ.-Οκτ. 1985, σ. 7.
 - Guillaume Denise, *Le destin des femmes et l'école. Manuels d'histoire et société*, L'Harmattan, Παρίσι 1999.
 - Dunnigan Lise, *Analyse des stéréotypes masculins et féminins dans les manuels scolaires au Québec*, CSF, Editeur officiel du Québec, Κεμπέκ 1975.
 - Fournier Francine, « Les femmes et la vie politique au Québec », στο Marie Lavigne et Yolande Pinard (επιμ.), *Travailleuses et féministes, les femmes dans la société québécoise*, Editions du Boréal Express, Μόντρεαλ 1983, σ. 337-358.
 - Lelièvre Françoise, Claude Lelièvre, *L'histoire des femmes publiques contée aux enfants*, PUF, Παρίσι 2001.
 - Lévesque Andrée, « Réflexions sur l'histoire des femmes dans l'histoire du Québec », *Revue d'histoire de l'Amérique française*, τ. 51, τεύχ. 2 (φθινόπωρο 1997), σ. 271-284.
 - Mang Philippe, « Les manuels d'histoire ont-ils un genre ? », στο Michel

- de Manassein (επιμ.), *De l'égalité des sexes*, Centre national de documentation pédagogique, Παρίσι 1995, σ. 279-292.
- Μένεγάκι Maria, *Histoire de la civilisation française, XIXe siècle*, τ. 3, Paroussia, Αθήνα 1997.
 - Montreynaud Florence, *Le XXe siècle des femmes*, Nathan, Παρίσι 1989.
 - Perrot Michelle, *Femmes publiques*, Textuel, Παρίσι 1997.
 - Repoussi Maria, « L'autre comme féminin. Le cas de manuels grecs d'histoire », *Société Internationale pour la Didactique de l'Histoire, Annales*, 2004, σ. 71-90.
 - —, « A la recherche des femmes dans l'histoire enseignée. Rapports de genre et construction de la différence sexuée », *Le Cartable de Cléo* 5, 2005, σ. 89-97.
 - Reynolds Siân, « Trois dames au gouvernement (1936) », στο Christine Bard (επιμ.), *Un siècle d'antiféminisme*, Fayard, Παρίσι 1999, σ. 193-204.
 - Riot-Sarcey Michèle, *La démocratie à l'épreuve des femmes. Trois figures critiques du pouvoir 1830-1848*, Albin Michel, Παρίσι 1994.
 - Scott Joan W., *La citoyenneté paradoxale, les féministes françaises et les droits de l'homme*, Albin Michel, Παρίσι 1998.
 - Thibaut Michel, *Guide pour l'élimination des stéréotypes discriminatoires dans le matériel didactique*, Ministère de l'Education, Direction générale de l'évaluation et des ressources didactiques, Κεμπέκ 1988.
 - Varikas Eleni, *Penser le sexe et le genre*, PUF, Παρίσι 2006.
 - Zancarini-Fournel Michelle, *Histoire des femmes en France, XIXe et XXe siècles*, Presses universitaires de Rennes, Ρεν 2005.